

**QƏDİM VƏ ORTA ƏSRLƏRİN CİNAYƏT MÜHAKİMƏSİNDƏ
ÇƏKİŞMƏ BAŞLANGICLARINA DAİR**

F.M.ABBASOVA
Bakı Dövlət Universiteti

Ədalət mühakiməsi ideyaları qədim tarixə malikdir. Hələ ibtidai icma quruluşu dövründə cinayət hesab olunan əməli törətmiş icma üzvləri tayfa başçısının, yaxud ağsaqallar şurasının hökmü ilə cəzalandırılırdılar. İnsan cəmiyyətinin təşkilatlanma forması kimi dövlətlərin meydana gəlməsi ilə ədalət mühakiməsi də dövləti, hüquqi xarakter almağa başladı. Dövrümüze gəlib çatan ən qədim hüquq aktlarında ədalət mühakiməsinin və onun fonunda çəkişmə prinsipinin ilkin ünsürlərini izləmək mümkündür.

Tarixdə ən qədim hüquq abidəsi hesab olunan, eramızdan əvvəl 18-ci əsrə aid olan Hammurapi qanunlarında cinayət hesab olunan əməllər və onlara görə konkret cəzalar nəzərdə tutulmuşdu. Qanunnamə ittiham etmə və ittihamın sübut edilməsinə dair normalarla başlayır: «Əgər insan and içərək digər insanı qətdə işfa edər və bunu sübut etməzsə, işfa edən öldürülməlidir. Əgər insan digər insanı cadugərlikdə ittiham edər və bunu sübut edə bilməzdisə, ittiham olunan çaya atılmalıdır. Çay onu qərq edərsə, işfa edən onun evini əldə edə bilər; çay onu təmizləsə və o, salamat qalarsa, işfa edən öldürülməlidir; çaya atılan işfa edənin evini əldə edir» (11, 12).

Göründüyü kimi, hətta ən qədim hüquq abidəsi də sübutetmə prosesində ittiham və müdafiə tərəflərinin özünəməxsus çəkişməsini nəzərdə tutmuşdu. Sübutetmənin nədən ibarət olduğunu Qanunnamənin müəyyən etdiyi digər bir normadan görmək mümkündür: «Əgər hansısa bir əşyası itmiş adam həmin əşyanı başqa adamın əlində tutur və bu adam əşyanın ona başqa bir adam tərəfindən şahidlərin gözü qarşısında satıldığını söyləyir, əşyası itmiş adam isə əşyanın ona məxsus olduğunu şahidlər gətirməklə sübut edəcəyini deyirsə, bu halda alıcı əşyanı ona satmış adamı və alqı-satqıya şahid olanları gətirməlidir; əşyanın sahibi də onun itmiş əşyasını tanıyan şahidlərini gətirməlidir. Hakimlər onların işinə baxmalı, əşyanı tanıyan şahidlər Allah qarşısında and içməlidirlər ki, əşyanı tanıyırlar və əgər satıcı oğrudursa, o, öldürülməlidir; əşyanın sahibi onu geri almalıdır; alıcı əşya üçün ödədiyi gümüşü satıcının evindən götürməlidir. Əgər alıcı əşyanı ona satmış adamı və alqı-satqıya şahid olanları gətirməz və yalnız, əşyanın sahibi onun əşyasını tanıyan şahidləri gətirərsə, alıcı oğru sayılaraq öldürülməlidir... Əgər itmiş əşyanın sahibi bu əmlakı tanıyan şahidlər gətirmirsə o, böhtançı sayılaraq öldürülməlidir» (11, 12-13).

Qanunnamə digər bütün cinayətlərlə bağlı ittihamlar üçün də bu cür çəkişmə qaydası müəyyən edirdi. Doğrudur, bir sıra cinayətlərdə

təqsirsizliyin sübutu kimi ordaliyadan (su ilə sınaq) istifadə olunması dini görüşlərə əsaslanırdı və buna heç vəchlə haqq qazandırılı bilməz. Bununla belə, cinayət-hüquqi mübahisənin tərəfləri üçün müəyyən olunmuş sübutetmə proseduru çəkişmə prinsipinin ilk başlanğıclarının hələ qədim hüquq aktlarından qaynaqlandığını təsdiq etməyə əsas verir.

Eramızdan əvvəl II əsr və eramızın II əsrinin aralığında tərtib olunduğu güman edilən Qədim Hind hüquq mənbəyi Manu qanunnaməsində cinayət-hüquqi mübahisə tərəflərinin çəkişməsinə dair bir çox normalar görmək mümkündür. İlk növbədə, Qanunnamənin belə bir göstərişi diqqəti cəlb edir: «Məhkəmə işlərinə baxmaq istəyən Çar ... orada oturaraq və ya ayaq üstə dayanaraq ... çəkişən tərəflərin işinə baxmalıdır... Xeyir və şərə vacif olaraq... varn qaydalarına riyəət etməklə çəkişən tərəflərin işinə baxılmalıdır... » (2, 17-19).

Qədim Roma hüququnun əsas mənbəyi hesab olunan 12-ci cədvəl qanunlarında (e.ə. 451-450-ci illərdə tərtib edildiyi hesab olunur, günümüzə bütöv şəkildə gəlib çatmamışdır, onun əsas müddəaları Siseron, Qay, Plutarx və b. yunan mütəfəkkirlərinin əsərlərində olan sitatlarla müəyyən edilir) I cədvəldə məhkəmə baxışının aşağıdakı qaydaları nəzərdə tutulmuşdu: «Çəkişən tərəflər razılığa gəlməzlərsə, qoy, onlar forumda və ya komisiyada günortayadək çəkişsinlər. Qoy, iştirak edən hər iki tərəf növbə ilə öz mövqələrini müdafiə etsin. Günortadan sonra magistrat məhkəmə dinləməsində iştirak edən tərəfin tələbini təsdiq edəcəkdir. Dinləmədə hər iki tərəf iştirak edəcəksə, günün batması məhkəmə dinləməsinin son müddəti olacaqdır... çəkişən tərəfə öz mövqeyini sübut etmək üçün şahid ifadəsi kifayət etməzsə, ona şahidin evinə gedib onu dinləməyə gətirmək üçün üç gün vaxt verilsin...» (11, 44).

Beləliklə, Qədim Roma hüququnda çəkişmə tərəflərinə öz mövqələrini bəyan və müdafiə etmək və bunu şahid ifadələri ilə təsdiqləmək üçün imkan verilirdi. Digər bir sıra qədim hüquq abidələrinin də öyrənilməsi onu göstərir ki, qədim dövrün cinayət mühakimə icraatı dini görüşlərə əsaslanaraq, əsas məqsəd kimi həqiqətin üzə çıxarılmasına istinad etmiş, həqiqətin müəyyən edilməsinin əsas üsulu isə şahid ifadələri, onlar olmadıqda isə xüsusi sınaqlar (odla, su ilə, kəsici alətlərlə sınaq, and içmə və s.) olmuşdur. Əksər hüquq aktlarında azad adamların və qulların mühakimə üsulu fərqlənirdi, daha doğrusu, qullar mühakimə zamanı azad adamlarla müqayisədə az hüquqlara malik idilər, habelə qullara verilən cəzalar azad adamlarla müqayisədə daha sərt idi.

Orta əsrlərə aid olan hüquq abidələrində də dini görüşlər hakim rol oynamış, cinayət mühakiməsinin əsas məqsədi həqiqətin müəyyən edilməsindən ibarət olmuşdur. Bu aktlarda qədim dövr hüquq abidələrinin aşkar təsiri izlənilirdi. Məsələn, Frank dövlətində V-VI əsrlərin qovşağında tərtib olunmuş Salix qanunnaməsi cinayət əməlinə ittiham və ittihamın sübut və ya təkzib edilməsi ilə bağlı Hammurapi qanunnaməsində olan analoji qaydalar müəyyən edirdi. Misal üçün, «İzlər üzrə təqib» adlanan 28-ci bölmədə belə bir qayda müəyyən olunurdu: «Əgər bir kəs oğurluq nəticəsində öz öküzünü və ya atını, yaxud digər heyvanını itirir və onun izi ilə gedərək 3 sutka ərzində onu tapır və bu zaman yeni sahib heyvanı mübadilə nəticəsində və ya satın aldığı iddia edirsə, izə düşən heyvanın ona məxsus olduğunu üçüncü şəxslər vasitəsilə sübut etməlidir. Əgər əşyanı axtaran onu 3 sutka keçdikdən sonra tapmış və əşyaya yeni sahiblik edən onu mübadilə nəticəsində və

ya satın aldığı iddia edirsə, qoy, cavabdeh özü əşyaya olan hüququnu sübut etsin» (6, 32).

Orta əsr fransız hüquq sistemində Bove qraflığında orta əsrlərin məşhur hüquqşünaslarından biri Filipp Bomanuar (1247-1295) tərəfindən tərtib olunmuş Bovezi kutumlarında (adətləri) cinayət prosesinin çəkişmə başlanğıclarına dair aşağıdakı normalar diqqəti cəlb edir: «... məhkəmənin qərarı tərəflərin iştirakı olmadan çıxarılmışdırsa, heç bir əhəmiyyətə malik deyildir... heç bir cinayətkara, bu cinayətin nədən ibarət olmasından asılı olmayaraq, yetərincə sübut olunmadan və məlum olmadan, ölüm hökmü kəsilə bilməz... faktın sübut edilmiş sayılması üçün ən azı iki şahid, and içdikdən sonra, verilən suallara eyni cavablar verməlidirlər» (11, 104-108).

Ümumiyyətlə, bu və ya digər orta əsr hüquq aktlarının (Saks güz-güsü, Karolina və s.) təhlili onu göstərir ki, çəkişmə ideyaları bu dövrlərin mühakimə prosesi üçün prinsip deyil, forma kimi nəzərdən keçirilməlidir. Azad adamlar üçün mövcud olmuş bütün prosesual müddəalar, artıq qeyd olunduğu kimi, yalnız həqiqətin müəyyən olunması və ya sübut edilməsi məqsədi daşıyırdı. Əgər həqiqət aşkar idisə, məsələn, cinayətkar hadisə yerində yaxalanmışdısa, cinayət sübut edilmiş hesab olunurdu və bu halda məhkəmə prosesi başlıca olaraq cinayətkara cəza vermək üçün həyata keçirilirdi. Bəzi qədim qanunlar belə hallarda cinayətkarın yerində cəzalandırılmasını hüquqi hesab edirdi. Məsələn, 12-ci cədvəl qanunları gecə vaxtı başqasının mülkündən oğurluq zamanı yaxalanan şəxsin yerində öldürülməsini qanuni sayıdı (10, 64). Analoji müddəa Frank imperiyasının müstəmləkəsi olan sakslar üçün 802-803-cü illərdə tərtib olunmuş Sakson qanunnaməsində də rast gəlinir (9, 29).

Onu da qeyd etməliyik ki, qədim və orta əsrlərin hüquq aktlarında mövcud olmuş çəkişmə başlanğıcları əsas etibarilə eyni və ya yaxın təbəqələrdən olan insanlar arasında realizə edilirdi. Azad insanlar və qullar, habelə azad təbəqə hesab olunan kasıb və varlı insanlar, xüsusən hakimiyyət dairələrindən olan insanlar arasında yaranan cinayət-hüquqi mübahisələr zamanı çəkişmə forması sırf fiksiya idi. Bunu həm çoxsaylı tarixi faktlardan, həm də qədim qanunlarda birbaşa təsbit olunmuş normalardan görmək mümkündür. Məsələn, Qədim Hindistanda e.ə. II əsrə aid edilən Manu qanunnaməsində cinayətlərə görə mühakimə üsulu və tətbiq olunan cəzalar bir çox əsaslara görə fərqlənirdi: cinayət törədən hansi kastaya mənsub olması; cinayətin hansi kastanın nümayəndəsinə qarşı törədilməsi; hansi kateqoriyalı cinayətin törədilməsi və s. Misal üçün, çara aid əmlakın oğurlaması bir qayda olaraq edam cəzasına səbəb olurdu, halbuki, aşağı kastalara mənsub şəxslərin əmlakına qəsd olunan hallarda təqsirkar talanmış əmlakın 11 misli qədər cərimə ödəməklə edamdan və ya başqa cəzalardan azad ola bilərdi (2, 34-37).

Qədim və orta əsrlərə aid hüquq abidələrinin müqayisəsinə gəldikdə, il növbədə, onlar arasında ciddi varislik qaydasının mövcudluğu, habelə Qərb dövlətlərinin orta əsrlərə aid aktlarında Qədim Şərq və Qədim Roma ənənələrinin üstünlük təşkil etdiyi qeyd olunmalıdır. Xüsusən, orta əsr Fransa prosesual qanunvericiliyini təhlil edərkən Ş.Monteskyö Qədim Roma İmperiyası dövrünün məhsulu olan prosesual müddəaların fransız hüquq sisteminə böyük təsir göstərdiyini qeyd etmişdir (4, 570).

Çəkişməli cinayət mühakimə icraatının tarixi aspektdə öyrənilməsi, həmçinin tərəflərin çəkişməsinin tarixən mövcud olmuş

əsas tiplərini fərqləndirməyə imkan verir: ittiham; iddia (xüsusi iddia və ictimai iddia) və ictimai-çəkişmə formaları.

İttihamlı prosesdə tərəflərin məqsədi çəkişmə prosesində qələbə qazanmaq, daha doğrusu, bəyan olunmuş mövqenin daha doğru olduğunu məhkəməyə (habeli andlı iclasçılara) inandırmaqdan ibarətdir. Bu zaman tərəflər mübahisənin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qayda və şərtləri daxilində hərəkət edir, məhkəmə isə təqdim edilmiş sübutları mövcud meyarlar əsasında qiymətləndirir (sübutların formal sistemi). Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, tarixən məhkəmə çəkişmələrində ordaliya (su ilə sınaq), andıçmə, şəhadət gətirmə və s. üsullardan istifadə olunmuşdur.

Xüsusi iddialı proses tərəflərin (xüsusi iddiaçı və cavabdeh) iradə ifadəsinə əsaslanır ki, bu da onların formal bərabərliyini təmin edir. Onlar sübutlar təqdim edir və sübut etmə yükünü bütünlüklə öz üzərlərinə götürür, məhkəmə isə bir növ arbirt kimi çıxış edərək öz daxili inamına əsasən bu sübutları qiymətləndirir. Bu forma hazırda Azərbaycan prosesual qanunvericiliyində mövcud olan xüsusi ittihamlı məhkəmə araşdırmasına uyğundur.

İctimai iddialı çəkişmə prosesi dövlətin şəxsində cinayət təcibi orqanının prosesual fiqur kimi mövcudluğu ilə səciyyələnir. Bu orqan zərərçəkmiş tərəfdən çıxış etdiyi üçün, obyektiv olaraq, tərəflər arasında tarazlıq balansı zərərçəkmiş tərəfə dəyişir. Bu səbəbdən, cavabdeh tərəfə lazımi imkanlar təqdim etmək üçün qanun onun xeyrinə prosesual təminatlar müəyyən edir. Bunlardan biri də obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi tələbidir. Məhkəmə isə, sözü gedən tip prosesində sübutların qiymətləndirilməsi funksiyası ilə məhdudlaşır.

İctimai-çəkişməli cinayət prosesi yuxarıda qeyd olunan növlərdən fərqli olaraq, mübahisədə qələbə çalınmasına deyil, münaqişənin nizamlanmasına, aradan qaldırılmasına yönəlir. Tərəflər üçün formal deyil, funksional bərabərlik təmin olunur; obyektiv həqiqət və sübutları qiymətləndirmə prinsipləri müəyyən dərəcədə qüvvədə olar. Məhz bu tip proses müasir inkişaf etmiş dövlətlərdə cinayət mühakimə icraatının məzmunun səciyyə edir və gələcəyin cinayət prosesi hesab olunur. Bir çox alimlərin fikrincə, «ictimai-çəkişməli proses» anlayışı uğurlu hesab olunmalıdır, belə ki o, vətəndaş cəmiyyəti üçün səciyyəvi olan ictimai və xüsusi mənafehin müvazinətini özündə əks etdirir.

Artıq qeyd olunduğu kimi, müasir çəkişmə prosesi barədə təsəvvür və ideallar öz başlanğıcını qədim dövrlərdən almışdır. İctimai formasıların inkişafına və əvəzlənməsinə uyğun olaraq cinayət mühakimə icraatı da öz tarixi tiplərini yaşamış, qədim ittiham (xüsusi-iddialı) prosesdən axtarış (inkvizisiya) prosesinə, daha sonra ictimai-ittihamlı çəkişmə prosesinin təşəkkül tapmasına gətirib çıxarmışdır.

Digər tərəfdən, cinayət mühakimə icraatının tarixi tipləri tək-cə ayrı-ayrı tarixi dövrlərə görə deyil, həm də ayrı-ayrı xalqların tarixi-etnik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq diferensiasiya olunmuşdur. Bu əsasla adətən, ingilis, fransız, alman və şəriət (müsəlman) cinayət mühakimə üsulu modelləri meydana çıxmışdır. Daha sonralar, bu modellər digər ölkələrin qanunvericiliyinə nüfuz edərək morfoloji tiplərin təşəkkül tapmasına gətirib çıxarmışdır.

Müasir dövrdə dünya hüquq sistemlərinin tiplərinə uyğun olaraq ilk növbədə, roma-german, ümumi hüquq və adət hüquq sistemləri

fərqləndirilir. Çəkişməli cinayət mühakimə icraatının tarixi tədqiqi baxımından bizim üçün birinci iki hüquq sistemini təhlil etmək məqsəduyğundur.

Əvvəla qeyd edək ki, baxılan sistemlər vahid tarixi köklərə malik olmaqla eyni mənbələrdən mayalanmışdır. Belə ki, öz inkişafının ilkin mərhələlərində onlar hər ikisi xüsusi iddia xarakterli olmuş, lakin əsrlər keçdikcə, daha doğrusu, fransız və ingilis dövlətçiliyinin qəti surətdə bərqərar olması gedişində hüquq sistemlərində müəyyən fərqlər ortaya çıxmış və bu, cinayət mühakimə icraatında da özünü göstərmişdir.

Fransız prosessual hüququnun özünəməxsus ilk konturları XIX əsrdən meydana çıxmağa başlamış və XIII əsrin sonlarına doğru müstəqil forma almışdı. Bu tarixi dövr «bərabərlər məhkəməsi» və ya «perlər» adlanan ittiham prosesinin formalaşması ilə səciyyəvidir. Həmin sistemin əsas prinsipi olan ibarət idi ki, azad insan yalnız ona bərabər olanlar tərəfindən mühakimə olunmaq haqqına malikdir. Məhz bu prinsip sonralar andlılar institutunun yaranması ilə nəticələndi. Doğrudur, andlılar institutunun yaranması ilə bağlı tarixçilər arasında mübahisələr mövcuddur. Məsələn, danimarkalı tarixçi Sakson Qrammatikin fikrincə, «on iki andlıdan ibarət дума» ilk dəfə olaraq danimarkalılarda meydana çıxmışdır. Lakin bu, məhz «on iki nəfərdən ibarət dumaya» aiddir, çünki yuxarıda qeyd olunduğu kimi, hələ qədim Şərq dövlətlərində and içməklə şəhadət gətirmə institutu mövcud olmuşdur. Bu səbəbdən, Avropalı alimin andlılar institutunu Qərb sivilizasiyasının məhsulu hesab etməsi ilə razılaşmaq olmaz. Qərbdə andlılar institutunun meydana çıxmasının öz tarixçəsi mövcuddur. Belə ki, sözü gedən tarixi dövrdə Fransanın şimal bölgələrində, o cümlədən Normandiyada yerli adamların iştirakı ilə mühakimə adətləri mövcud idi və bu adətlər sonradan, daha doğrusu, ingilis kralı II Henri Plantegenetin dövründə fransızlardan əxz olunaraq xüsusi prosessual formaya salınmışdı. Daha sonralar, ingilis mühakimə icraatının ittiham xarakterini itirməsi ilə həmin qayda, yəni yerli adamların iştirakı ilə mühakimə forması veridikt çıxarmaq hüququ olan andlı iclasçılar institutuna çevrilmişdi.

Orta əsr ingilis məhkəmə təcrübəsində klassik formasını alan andlılar institutu XVIII əsrin sonlarına doğru fransız cinayət mühakimə icraatında da tətbiq olunmağa başladı. Lakin ingilis sistemindən fərqli olaraq, fransız andlıları həlledici qərar vermək həddinə çatmadılar. Bu, andlılar institutunun digər institutlarla balansının fransızsayağı üslubu ilə bağlı idi.

XIII əsr fransız məhkəmə sistemində çəkişmə formasının başlıca üsürləri artıq mövcud idi. Bunlar: sübutların sərbəst qiymətləndirilməsi; çəkişən funksiyaların qarışdırılmasının yolverilməzliyi; tərəflərin bərabərliyi; məhkəməyəqədərki hazırlıq mərhələsinin mövcudluğu; təqsirləndirilən şəxsin öz təqsirini etiraf etdiyi, yaxud cinayət başında yaxalandığı hallarda – hazırlıq mərhələsində tərəflərin iştirakı və razılığı ilə işin həll edilməsinin mümkünlüyü; məhkəmə baxışı zamanı tərəflərin çıxış hüququna malik olması və s. kimi prinsip və şərtlər orta əsr fransız cinayət mühakimə icraatının kifayət qədər çəkişmə xarakterinə malik olduğunu təsdiq edir. Bununla yanaşı, həmin dövrə aid olan hüquq aktlarında və tarixnamələrdə hüquq aktlarına edilən istinadlarda mühakimə üsulunun çəkişmə xarakterini təsdiq edən

konkret normalar görmək mümkündür. Məsələn, Şimali Fransa adət hüququnun külliyyatını («Bovezi kutyumları») tərtib etmiş fransız hüquqşünası Bomanuar yazırdı: «Bizim kutyumlara əsasən, heç kim öz məhkəməsində və öz işi üzrə hakim ola bilməz... Məhkəmənin qərarı tərəflərin iştirakı olmadan çıxarılmışdırsa, heç nəyə dəymir... şahidlər hamının qarşısında şəhadət gətirməlidirlər...» (11, 106).

Qeyd olunan dövrdə fransız cinayət mühakimə icraatında paralel olaraq cinayət təqibi institutu güclənirdi ki, bu da mühakimə üsuluna axtarış (inkvizisiya) xarakteri verir və onun ingilis mühakimə üsulu ilə fərqi dərinləşdirirdi. Belə ki, hələ XIII əsrin əvvəllərindən Fransada kral prokurorları və vəkilləri (onlar «Kral adamları» adlanırdılar) institutları yaranmağa başlamışdı, hərçənd onlar qəti təşəkkül səviyyəsinə XVI əsrin sonunda çatmışdılar (8, 504). İlk əvvəllər onlar məhkəmə proseslərində krallığın mənafeyini (əsasən maliyyə maraqlarını) təmsil edir və bu zaman fərdi iddiaçılarla eyni hüquqlardan istifadə edirdilər. Mahiyyət etibarilə prokurorluq vəkillik institutundan törəmə idi və sonralar fərqli mahiyyət qazanmağa başladı. Belə ki, XIV əsrin sonlarına doğru prokurorların səlahiyyət dairəsi genişləndirildi, xüsusən, onlara şəxsi təşəbbüs və ya alınmış məlumatlar əsasında gizli qeyri-rəsmi təhqiqat aparmaq, bunun nəticəsindən asılı olaraq şəxs barəsində cinayət təqibi başlanılmasına dair qərar qəbul etmək səlahiyyəti verildi. Bununla belə, prokurorlara hansısa məcburiyyət tədbiri görmək hüququ verilməmişdi. Başqa sözlə, onların fəaliyyəti mühakimənin çəkişmə formasını hansısa formada məhdudlaşdırmırdı.

1498-ci il Ordonansın və 1539-cu il Ediktinin qəbul edilməsi ilə cinayət mühakimə icraatında inkvizisiya ünsürləri gücləndirildi və bununla da bir sıra çəkişmə imkanları aradan qaldırılmış oldu. Bu qanunlarda cinayət mühakimə icraatının ordinar və ekstraordinar prosedurları müəyyən edildi. Ekstraordinar proses axtarış ünsürləri daha güclü idi, çünki burada cinayət təqibi və mühakimə funksiyaları bir-birinə qarışmışdı. Ordinar qayda ibtidai araşdırmanın başlamasınadək mümkün idi və bu halda şahidlər təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan hakim tərəfindən dindirilə bilirdi (8, 25). Bu isə, ordinar prosesin Qədim Romada imperiya dövründə mövcud olmuş mühakimə üsullarına əsaslandığını göstərirdi.

1670-ci ildə XIV Lüdovik dövründə qəbul olunan Böyük Cinayət Ordonansı müasir fransız cinayət prosesinin təşəkkülündə böyük rol oynamaqla 1789-cu il Böyük Fransa inqilabınadək qüvvədə qaldı (ətraflı bax: 1, 39-48). Böyük Ordonans 1498 və 1539-cu ildə qəbul olunmuş yuxarıda göstərilən qanunların saxladığı çəkişmə ünsürlərini də ləğv etdi. İlk növbədə bu, təqsirləndirilən şəxsin ittiham elan etmədən dindirilməsinin mümkün olması və istintaqın bütünlüklə bu məqama əsaslanmasında ifadə olunurdu (7, 605). Lakin əvvəlki qanunlardan fərqli olaraq yeni Ordonans təqsirləndirilən şəxsin öz təqsirini etiraf etməsini istintaqın başa çatması üçün əsas hesab etmirdi, başqa sözlə, bunun digər sübutlarla təsdiq olunmasını tələb edirdi. Digər tərəfdən, Ordonansın əsas yeniliklərindən biri kimi istintaq və məhkəmə funksiyalarının daha qəti formada fərqləndirilməsi göstərməlidir.

Fransada 1808-ci ildə Napoleon dövründə Cinayət İstintaqı Məcəlləsinin qəbulu təhlil olunun morfoloji modelin təşəkkül prosesində zirvə nöqtə kimi nəzərdən keçirilir. Bu akta yüksək tarixi əhəmiyyət

verilməsinin səbəbi həm də ondadır ki, o, təkcə Fransa üçün deyil, habelə digər bir çox ölkələr, o cümlədən Çar Rusiyası və XIX əsrin əvvəllərində onun tərkibinə ilhaq edilmiş Şimali Azərbaycan üçün nümunəvi model rolu oynamışdır. Təhlilçilər bu dövrü, daha doğrusu bütövlükdə XIX əsri cinayət prosesinin klassik formasının təşəkkül tarixi hesab edir, onu qarışıq (çəkişmə-istintaq) tipologiyaya aid edirlər. Bu və digər bir sıra məsələlər növbəti nəşrdə oxucuların diqqətinə çatdırılacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Давид Р. Основные правовые системы современности / Пер. В.А.Туманова. М.: Прогресс, 1988, 496 с.
2. Законы Ману / Перевод С.Д.Эльмановича. М.: Восточная литература, 1960, 361 с.
3. Каролина. Уголовно-судебное уложение Карла V / Пер. С.Я.Булатова. Алма-Ата: 1967, 152 с.
4. Монтескье Ш.Л. О духе законов / Пер. с фр. Под ред. А.Г. Горнфелда. СПб.: 1900, 706 с.
5. Саксонское зеркало. Памятник, комментарии, исследования / Отв. ред. В.М.Корецкий. М.: 1985, 271 с.
6. Салическая правда. Русский пер. Н.П.Грацианского / Под ред. В.М. Семенова. М.: 1950, 168 с.
7. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. М.: Изд-во АН СССР, 1958, 703 с.
8. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства: В 2-х томах. Т.2. СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 1912, 515 с.
9. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / Под ред. В.М. Корецкого. М.: Наука, 1961, 950 с.
10. Хрестоматия по истории Древнего Рима / Под ред. С.Л.Утченко. М.: Наука, 1962, 676 с.
11. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. М.: Юридическая литература, 1984, 472 с.

О СОСТЯЗАТЕЛЬНЫХ НАЧАЛАХ В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ В ДРЕВНИХ И СРЕДНИХ ВЕКАХ

Ф.М.АББАСОВА

РЕЗЮМЕ

Для познания сущности принципа состязательности по действующему уголовно-процессуальному законодательству Азербайджанской Республики в целом и для дифференциации основных свойств, характеризующих его содержание, необходимо рассмотреть формирование этого принципа в правовой системе мира с исторического аспекта. Исследования, проводимые нами показывают, что состязательная форма в уголовном судопроизводстве уходит корнями в правовые акты, которые существовали в Древне-Восточных государствах и в Римской империи, она передавалась от Римского права к ранним европейским государствам, в том числе к государству Франков и вслед за ним к его преемнику – Франции, а в средневековой правовой системе Франции образовался отдельный морфологический тип и он выступил в качестве правовой базы для действующих уголовно-процессуальных законодательств ряда современных государств, и в том числе Азербайджанской Республики. В рамках представленной статьи мы постарались воспроизвести в воображении читателей исторический путь, в

котором мы обратились ко многим памятникам права древних и средних веков, при этом были сделаны ссылки на самые примечательные нормы этих актов. Скоро вы сможете ознакомиться с более подробным анализом в монографическо-исследовательской работе, которая будет опубликована нами.

**ABOUT THE ADVERSARY BEGINNINGS IN THE CRIMINAL LEGAL
PROCEEDINGS OF THE ANCIENT AND MIDDLE AGES**

F.M.ABBASOVA

SUMMARY

It is necessary to examine the formation of the principle of competitiveness in legal system of the world from historical aspect for cognizing the essence of this principle under operating criminally-remedial legislation of the Azerbaijan Republic and for differentiation of the basic properties, characterizing its contents. Researches spent by us show, that the adversary form in criminal legal proceedings originates in legal acts which existed in Ancient-eastern states and in Roman empire, it was transmitted from the Roman right to the early European states, including the state of Francs and then to its successor – France, and in medieval legal system of France it was formed as the separate morphological type and has represented itself as a legal base for operating criminally-remedial legislations of some modern states, including the Azerbaijan Republic. Within the limits of presented article we have tried to reproduce in imagination of readers a historical way in which we have addressed to the monuments of the right of the Ancient and Middle Ages, references to the most remarkable norms of these acts have also been made. You can soon acquaint with more detailed analysis in monographic-research work which will be published by us.